

МАЛОВІДОМИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ РУЙНУВАННЯ ПАМ'ЯТОК КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

Драматична доля пам'яток історії та культури України в роки другої світової війни вже майже півстоліття привертає до себе постійну увагу дослідників. Особливо наполегливими є спроби з'ясувати всі обставини руйнування однієї з найцінніших святинь православ'я – Києво-Печерської лаври та розкрити нерозгадані сторінки загибелі її Успенського собору, досі вкритої серпанком таємничості.

Фактично вся повоєнна радянська історіографія дотримувалася офіційної версії, за якою провина за знищення Лаврських пам'яток повністю покладалася на німецьку сторону. В найбільш цільному вигляді версія знищення пам'яток Києво-Печерської лаври була сформульована у повідомленні Надзвичайної державної комісії про злочини, скоєні німецько-фашистськими загарбниками в м.Києві. Комісією були зібрані свідчення щодо руйнації споруд заповідника, зокрема, Успенського собору та пограбування музеїв, розташованих на його території (ЦДА РФ, ф.7021, оп.65, спр.10, арк.1-25 зв., 44-46, 49-66). Лише протягом останніх кількох років почали з'являтися наукові розробки та статті у періодичних виданнях, в яких робляться спроби об'єктивно висвітлити ті лихі часи в багатовіковій історії Києво-Печерської лаври. Водночас, українські дослідники дістали змогу більш широко ознайомитись з їх інтерпретацією в закордонній історіографії, що дозволяє критично аналізувати наявні джерела. Детальний аналіз архівних документів подано у монографічній розвідці П.Грімстед та Г.Боряка, присвяченій долі українських культурних цінностей під час другої світової війни.

Одним з маловідомих документів з історії Києво-Печерської лаври є доповідна записка, підготовлена 26 листопада 1943 р. уповноваженим Кіровського райвиконкому м.Києва по Києво-Печерській лаврі і директором управління Лаври В.М.Тверським та намісником Лаври, архіман-

* Автор висловлює ширю подяку проф.Василеві Веризі, Денисові Волинцю, Олександрю Фельдману за допомогу в ознайомленні з матеріалами про нищення пам'яток Києва під час війни, виданими за межами України.

дритом Валерієм (Устименком) для Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, установам СРСР. Копія цього документу зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України серед матеріалів Ради Народних Комісарів УРСР за 1944 р. (ф.2, оп.7, спр.1546, арк.5-19).

Окремі тези доповідної записки запровадив до наукового вжитку В.П.Смішко в монографії, присвяченій відродженню Києва у 1943-1945 рр. При цьому автор посилається на інший примірник документа, який міститься у фондах Центрального державного архіву Російської Федерації в Москві. В публіцистичній статті В.Тетерука також у фрагментарному вигляді використано скорочений варіант згаданої записки, який під назвою "Акт шкоди і збитків, які спричинили німецько-фашистські загарбники" зберігається у Київському обласному державному архіві громадських об'єднань та організацій. Отже, чимало важливих фактів з історії Києво-Печерської лаври в роки другої світової війни, що наводиться в документі, ще лишається невідомим широкому колу дослідників. Тож публікація його в повному вигляді не втрачає своєї актуальності.

Слід зазначити, що запропонована доповідна записка традиційно для аналогічних радянських документів воєнного періоду досить односторонньо висвітлює події, які відбувалися в окупованому Києві і потребує відповідних коментарів. З другого боку, в ній подаються відомості, що концептуально виходять за рамки усталених за радянського часу оцінок, через що, можливо, документ до останнього часу не був опублікований або використаний повністю.

Автори доповідної записки визначають та детально характеризують початковий етап перебування окупаційних військ у Києві та їх ставлення і дії щодо Лаврських реліквій (з 19 вересня по 15 жовтня 1941 р.), період охорони Лаври німецькою військовою поліцією (15 жовтня 1941 р. – серпень 1942 р.), період, коли нагляд за Лаврою було передано органам міського управління окупаційної доби (серпень 1942 р. – 1 вересня 1943 р.), останні дні перед відступом німецької армії з Києва (1 вересня 1943 р. – 6 листопада 1943 р.). Кожному з цих періодів були притаманні певні особливості, про що досить докладно йдеться в тексті документа. Ми ж пропонуємо зосередити увагу на найбільш цікавих та дискусійних його твердженнях.

Зокрема, це стосується обставин пограбування музеїв, що знаходилися на території Києво-Печерської лаври – центральних історичного, антирелігійного, театрального, київського музею революції, збірки П.П.Потоцького, а також всеукраїнської історичної бібліотеки і бібліотеки Лаври тощо. За офіційною для радянської історіографії версією, планомірний грабіж цінностей розпочався одразу ж після захоплення Києва німецькою армією. Стверджувалося, що вже тоді найцінніші експонати вивозилися на військових автомашинах, за спробу перешкодити цим діям був вбитий охоронець

фондів антирелігійного музею М.Чорногубов. Апогеєм акції стало висадження в повітря Успенського собору, що мало приховати сліди злочинів. Серед публікацій останнього часу, в яких обґрунтовується саме така оцінка подій, згадаємо мемуари А.Гуржія, та відповідний розділ нарисів Києво-Печерської лаври, підготований колективом авторів, та публіцистичний нарис в газеті “Киевские ведомости” (1995, 5 травня).

Слід зазначити, що автори доповідної записки В.Тверський та архімандрит Валерій однозначно вказують на той факт, що протягом періоду з 19 вересня по, принаймні, 15 жовтня 1941 р. організованого грабунку та вивезення культурних цінностей з території Лаври не відбувалося. Очевидно, мало місце розтягнення окремими німецькими військовими експонатів, що лишилися в експозиції, зокрема, зразків старовинної зброї, яка належала історичному музею. Промовистою є оцінка дій мародерів, які в записці характеризуються як “боязкі”. Привертає увагу й той факт, що в ній немає жодної згадки про розграбування антирелігійного музею, який містився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Рух цінностей цього музею відбувався, але пов'язаний він був з діями музейних працівників, які під керівництвом головного охоронця фондів М.Чорногубова шукали для них більш надійні місця збереження. Згідно з документом частину найбільш цінних експонатів, в тому числі найвизначніші лаврські ікони “Успіння Божої Матері” та “Ігоревська Ікона Божої Матері”, М.М.Чорногубов переніс до об'єднаного під час окупації музею російського та західно-європейського мистецтва. Цей факт підтверджується з інших джерел – існує оригінал акту передачі цих пам'яток від 20 вересня 1941 р.. Водночас частина речей (церковний одяг та рідкісні тканини) перевозилися з будинку коло Святих Воріт до Успенського собору.

Ця інформація є надзвичайно важливою. Вона підтверджує той факт, що в Успенському соборі на початку гітлерівської окупації залишилися значні історичні та культурні цінності. Про це згадують також Б.Жук та Л.А.Пелькіна, які були учасниками тих подій¹. Зокрема, остання вказує, що до російського музею потрапило чимало ікон відомого зібрання Харитоненка. За іншими джерелами, в Успенському соборі зберігалось величезне панікаділо вагою до 40-60 пудів, золоті та срібні свічники, чаші, склади євангелій, чимало іншого коштовного церковного майна, не вивезеного в евакуацію радянською адміністрацією². Таким чином, спростовується висновок І.Гуркова, що на час німецької окупації в соборі не лишилося ніяких цінностей³. Потребує уточнення й інша теза, висловлена цим автором. Так, він наполягає на тому, що на початок війни в Успенському соборі якщо й лишалась, то “якась дешиця” коштовностей (все інше було експропрійоване за радянської влади). Визнаючи, що через реквізиції та кампанії по вилученню церковних і музейних цінностей Лаврі було завдано непоправних втрат, принагідно зазначимо, що слід зважати на факт розміщення в соборі Центрального антирелігійного музею УРСР,

створеного на базі Музею культур та побуту. Крім речей з власне Києво-Печерської лаври, в ньому було зосереджено пам'ятки з музеїв Київської духовної академії, Михайлівського, Софійського, Фролівського, Брянського, Видубицького, Микільського, Слуцького та інших монастирів і храмів, мюнци-кабінету Київського університету, унікальні історичні та культурні цінності з різних держав Сходу, Кавказу тощо. 1925 р. в Музеї культур та побуту налічувалося 82 тис. експонатів. Більшість з них збереглася протягом 20-30-х років і становила основу Центрального антирелігійного музею, який 1940 р. розташовувався в Троїцькій Надвратній церкві, Успенському соборі, Ближніх та Дальніх печерах. За архівними даними, на початку війни до Уфи було евакуйовано 20 скринь з коштовними речами, вага кожної з яких коливалась від 97 до 130 кг. Крім того, поблизу Дніпропетровська на березі Дніпра восени 1941 р. знайдено ще декілька скринь (за деякими джерелами їх налічувалося 9) з цінностями музею, загальною вагою біля 130 кг. Ще 7 скринь було знайдено біля будинку Держпрому в окупованому Харкові. Є згадки про те, що частину пам'яток було вивезено до Оренбурга та Челябінська. Зважаючи, що вдалося евакуювати лише мізерну кількість раритетів, в Антирелігійному музеї повинно було лишитися багато унікальних предметів старовини.

Даний документ спростовує і твердження А.Гуржія, начебто М.Чорногубов спостерігав, як німці вивозили на тачках до Троїцької брами коштовні речі і вантажили їх на криті машини. Напевне, він або прийняв за окупантів співробітників музею, які переносили речі з одного приміщення до іншого, або переплутав хронологію і об'єднав різні за часом події. Підтверджуючи інформацію Тверського та архімандрита Валерія, Б.Жук зазначає, що музейні працівники перевозили фонди принаймні двічі: спочатку з ризниці Успенського собору до будинку келій та приміщення біля Святих Воріт, тоді в зворотному напрямку. Проте, щодо мотивів цих дій їх позиції значно різняться. Автори доповідної записки вважають, що вони були викликані намаганням врятувати пам'ятки від сваволі німецьких вояків. Б.Жук пов'язує їх з інформацією М.Чорногутова про мінування Успенського собору радянськими спецпідрозділами і його прагненням запобігти втратам на випадок вибуху. Мотивуючи власні дії, М.Чорногубов повідомив про міни в соборі німецьку адміністрацію, але йому не повірили і наказали перенести все назад до ризниці. Враховуючи, що масові пожежі й вибухи у центрі Києва почалися 24 вересня, а про заздалегідь закладені вибухові пристрої дізналися ще через кілька днів, таке пояснення видається цілком вірогідним.

За даними доповідної записки, М.Чорногутова вбито на початку жовтня 1941 р., ще до початку масового вивезення цінностей з території Лаври. Директор музейного заповідника Шеверницький загинув 17-18 жовтня при аналогічних обставинах. Отже, навряд ці жертви були пов'язані зі спланованим пограбуванням лаврських музеїв. Для цього вбивати Чорногутова та Шеверницького не було необхідності. Адже пограбування інших

українських музеїв не супроводжувалося фізичним знищенням їх співробітників. У документі немає жодної згадки про скарги М.Чорногубова на мародерство німецьких солдатів рейхскомісару Еріху Коху, що за офіційною радянською версією стало причиною його вбивства. Натомість, в ньому міститься свідчення контактів М.Чорногубова з “доктором Кохом” – відомим істориком, славістом, теологом Гансом Кохом, який, за визначенням професора університету Ля Саль у США М.Лабуньки, саме в той час перебував у Києві і квартирував у Маріїнському палаці. Як свідчать джерела, до Г.Коху з аналогічними скаргами зверталися тоді й інші київські музейні працівники, зокрема, директор музею Українського образотворчого мистецтва М.Волянський, якому було рекомендовано утриматися від влаштування експозицій. Проте, ніяких санкцій щодо них каральні служби не вжили. Отже, трагічна загибель Чорногубова та Шеверницького пов'язана або з діями мародерів, які таким чином намагалися захопити злочин, або з таємницею мінування споруд на території Києво-Печерської лаври, про що йдеться нижче.

У половині жовтня 1941 р., за наказом німецького командування, з території Верхньої Лаври та прилеглих вулиць були виселені всі мешканці, на що вказують практично всі відомі джерела. Однак, висновки щодо мети цієї акції, знову ж таки значно різняться. У повідомленнях Надзвичайної державної комісії про руйнування і звірства, вчинені німецькими окупантами в м.Києві⁴, і, згодом, у наукових працях, що на них базувалися, виселення розглядається як підготовчий етап до висадження в повітря Успенського собору. У доповідній записці Тверського та архімандрита Валерія, написаній ще до офіційної трактовки тих подій, вказується, що причиною виселення мешканців Верховної Лаври було її зайняття німецькою поліцією, діяльність якої для авторів була великою таємницею. Вони вважають, що головною метою при цьому було розграбування лаврських музеїв. Разом з тим, архімандрит Валерій засвідчував для матеріалів НДК, що на території Верховної Лаври була поліцейська катівня, де знищено близько 500 киян⁵. А в самому документі вказується на наявність біля стін монастиря єврейського концтабору. До того ж, на території Верхньої Лаври розмістилася зенітна батарея для захисту мосту через Дніпро. Це підтверджується як архівними джерелами⁶, так і у статті Б.Певного. Останній пише, що гармати було встановлено на стінах та деяких корпусах, а обслугу розміщено в келіях ченців. Цілком зрозуміло, територія Верхньої Лаври пильно охоронялася вартовими, на що вказується у всіх без винятку джерелах.

На цей час припадає початок організованого вивезення культурних цінностей з території Києво-Печерської лаври. За даними авторів доповідної записки, німці вивозили з території Лаври не лише найцінніші експонати, а й майно музеїв взагалі: “не залишалось жодного музейного експонату, жодної бібліотечної книги”, “ніяких меблів”, лише “голі стіни будинків”. За іншими джерелами, вдалося встановити, що музейні цінності

виявилися розсосередженими по багатьох місцях. Частина їх складувалася в двох школах по вул. Свердлова і згодом була перевезена до приміщення школи по вул. Ново-Левашівській. Деякі експонати потрапили до музеїв українського, російського, східного та західного мистецтва. Практично весь археологічний матеріал перевезено до будинку Педагогічного музею по вул. Короленко, 57, де почав діяти музей стародавньої історії. Лише в січні 1942 р. німці остаточно вивезли рештки музейних цінностей. Крім названих вище установ та будинків, багато історико-художніх та побутових матеріалів розташували в будинку по вул. Кірова, 29 (де містився історичний музей до 1936 р.). Очевидно, в цей же час частину музейних цінностей було відправлено окупантами до сховищ, які знаходились на території Німеччини та інших країн. Це підтверджують П. Грімстед та Г. Боряк, які ґрунтуються на даних німецьких рапортів, виявлених в архівах Бонна. Зокрема, в документах йдеться про відправку конвоєм вантажних автомобілів з лаврськими скарбами. Ця інформація підтверджується й свідченнями відомого українського мистецтвознавця С.Гілярова до НДК.

Масовий вивіз культурних цінностей з Києва розпочався значно пізніше, в серпні-жовтні 1943 р., коли лінія фронту наблизилася. Це засвідчується як німецькими документами, так і актами збитків по окремих музеях.

Зазначимо, що потребує уточнень і ряд інших положень доповідної записки Тверського та архімандрита Валерія, як і повідомлення НДК стосовно втрат музейних цінностей, що знаходилися на території Києво-Печерської лаври. Наприклад, не зовсім точним є твердження про те, що з історичного музею повністю вивезено колекцію зброї (4 тис. предметів). Адже на початку війни частина цієї колекції була евакуйована до Уфи і зберігалася в Башкирському Центральному краєзнавчому музеї. Там же перебувала і частина лаврського одягу, тканини та парчі, яка вважалась повністю втраченою. Виявлені документи засвідчують, що чимало цінних зразків церковного одягу та тканини було втрачено в Києві вже після визволення міста від німецьких окупантів через безвідповідальність та недбалість службових осіб. Унікальні ризи, покривала, плащаниці, що потрапили під час окупації до Музею західного та східного мистецтва, були передані його керівництвом як непрофільні Республіканському театральному комбінату для використання на утиль. Більшість з них загинула.

При аналізі документу привертає увагу трактовка його авторами обставин висадження у повітря Успенського собору Києво-Печерської лаври. Вони подають версію, за якою собор заміновано при відступі більшовиків і вибух стався при увімкненні освітлювальної мережі. Покладаючи вину за злочин на німецьку сторону, Тверський та архімандрит Валерій, серією риторичних запитань, по суті, акцентують на тому, що німецькі військові не змогли, або не схотіли знешкодити вибухові пристрої, закладені до їхнього вступу до Києва. Зауважимо, що в інших відомих нам радянських офіційних документах подібна інформація щодо руйнувань пам'яток України повністю відсутня.

Розходжуючись у деталях, при описі обставин знищення Успенського собору, переважна більшість авторів єдина в тому, що його було заміновано радянськими спецпідрозділами напередодні відступу з Києва. Зокрема, Н.Ю.Пушкарський вважає, що мав місце вибух міни із сповільненою дією. Згадуючи про випробування освітлювальної мережі Лаври, він датує його кінцем жовтня і зазначає, що вибух тоді не відбувся – виникла лише невелика пожежа в одному з корпусів. А коли німці заспокоїлися – спрацював основний заряд.

Б.Жук зазначає, що собор було висаджено у повітря саме тоді, коли мало початися урочисте богослужіння в присутності найвищого німецького командування, про що напередодні по місту ходили чутки.

За свідченнями Л.Форостівського, в перших числах листопада 1941 р. по місту розповсюджено листівки підпільників з погрозами на адресу Лаври, одну з яких він особисто зняв на Сінному базарі і передав до міської управи її голові В.П.Багазію, а той, в свою чергу, – німецькій військовій адміністрації. Проте дійових заходів не було вжито, і собор було знищено.

Посилаючись на нотатки А.Кузнецова, Б.Певний повідомляє, що за лічені дні перед відступом радянських військ з Києва, Лавра була зайнята частинами НКВС. Коли до міста увійшли гітлерівці, в центральній частині почалися вибухи і пожежі. Через кілька тижнів після пожежі на Хрещатику на території Лаври несподівано пролунали вибухи. Від першого обвалилися фрагменти оборонних стін. Другий вибух пролунав біля одних із воріт.

П.Грімстед та Г.Боряк зазначають, що в липні 1942 р. з фундаментів одного з корпусів Лаври, який свого часу належав історичному музею, німці витягли частину вибухівки, що не спрацювала.

Проаналізувавши великий фактичний матеріал, І.Гурков дійшов висновку, що собор було знищено за допомогою радіокерованої міни спеціальною диверсійною групою, залишеною на окупованій ворогом території. Приводом для цієї акції стало відвідання Лаври президентом Словаччини Тіссо.

За версією Д.Кулиняка, пам'ятку архітектури було висаджено в повітря групою підричників, які пробралися на територію Лаври і привели в дію вибуховий пристрій. При цьому він посилається на інформацію німецької розвідки від листопада 1941 р. про трьох невідомих, що їх було застрелено вартовими на території монастиря безпосередньо перед вибухом в соборі. Зауважимо, що у доповідній записці Тверського та архімандрита Валерія також згадуються розстріляні німцями троє невідомих, яких поховали біля південної стіни Трапезної церкви. Ця подія в записці датується березнем 1942 р.

Альберт Шпеер – міністр і радник Гітлера – робить припущення, що Успенський собор був навмисне висаджений у повітря за наказом райхс-комісара України Еріха Коха, для чого була використана вибухівка, закладена радянськими військами (Шпеер назвав її “складом боєприпасів”). Бажанням Коха було позбавити українців символу національної гордості.

Сам Шпеер нібито довідався про це від Геббельса. Німецький дослідник Ф.Хайер також покладає відповідальність за цей злочин на Е.Коха, за який в цій справі, на його думку, стояла постать керівника партійної канцелярії М.Бормана. Серед можливих безпосередніх виконавців він називає загони СС під керівництвом вищого командування СС та відділу поліції "Росія-Південь" на чолі з обергрупенфюрером СС Пруцманом, котрі розташувалися в Лаврі.

Названі версії ширше висвітлені автором в іншій публікації⁷, тому обмежимося їхньою констатацією.

Характеризуючи історію Лаври з серпня 1942 р. по листопад 1943 р., автори доповідної записки детально змальовують процес руйнування її пам'яток, які санкціоновано або самочинно розбиралися на будівельні матеріали та на паливо німецькими військовими, всілякими конторами, що діяли тоді при міській управі, окремими обивателями. При цьому згадуються спроби припинити руйнування пам'яток, що за поданням управління Лаври чинили відділ освіти і культури міської управи. Вказується, що результатами численних клопотань, зокрема, були письмові розпорядження штадткомісара Берндта від 23 березня 1943 р. та голови міської управи Л.Форостівського про заборону розбирати будинки на території Лаври. Звертався відділ і безпосередньо до штабу Розенберга і до Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при рейхскомісаріаті. Як засвідчує документ, ці дії не мали успіху – пам'ятки продовжували знищувати. Разом з тим, інформація про спроби зупинити руйнування історично-культурних об'єктів у той період сама по собі є надзвичайно цікавою і доповнює загальну об'єктивну картину подій.

Отже, запропонована доповідна записка В.Тверського та архімандрита Валерія про долю пам'яток Києво-Печерської лаври відкриває нові можливості для аналізу трагічних подій її історії в роки другої світової війни. Документ друкується повністю із збереженням особливостей орфографії.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЙ КОМИССИИ ПО РАССЛЕДОВАНИЮ ЗЛОДЕЯНИЙ НЕМЕЦКИХ ОККУПАНТОВ

На фоне величайших и разнообразнейших злодеяний, совершенных немецкими оккупантами, разрушение Лавры является сравнительно небольшим, но все же очень характерным событием.

Когда во время налета Англо-Американской авиации на Кельн был поврежден Кельнский Собор, фашисты подняли неистовый вой о варварстве союзников, не щадящих памятников мировой культуры.

Мы не будем говорить, какой памятник наиболее ценен – Кельнский Собор или Киево-Печерская Лавра, но во всяком случае для украинца и русского Лавра является и древнейшим и величайшим памятником нашей культурной истории. Если-же принять во внимание условия, в которых происходило это разрушение, то они будут новым, тяжелым и позорным

обвинением немецких оккупантов. Каковы-же были условия разрушения Лавры?

Фронт от Киева удалился, не было ни артиллерийского обстрела, ни воздушной бомбардировки, военная обстановка совершенно не требовала уничтожения Успенского Собора и других строений Лавры. Таким образом, условия, в которых разрушалась Лавра, были почти что совершенно мирными и кроме Успенского Собора, погибшего от взрыва, вся остальная Лавра была разрушена кирками, топорами, пилами.

С какой целью происходило разрушение? Оказывается, штаткомисариат и другие учреждения оккупантов заняли по преимуществу здания с центральным отоплением в Липках и других районах, в которых не было печей, и вот для постройки печей началась разработка печей и печных приборов в Лавре, а для их отопления более пригодным материалом не дрова, нарубленные где-либо в лесу, а дерево-балки, полы, потолки, перегородки из Лавры-же, невероятно, но факт.

Какой-же смысл в этом разрушении? Ответ на этот вопрос мы можем получить, обратившись к событиям, сопровождающим бегство оккупантов из Киева. Что разрушается, что жжется оккупантами при бегстве из Киева? Взрываются, сжигаются и полностью уничтожаются университет со всеми музеями, библиотеками, архивами и кабинетами, библиотека Академии наук, библиотека ВКП(б), школы и больницы. Только безмерною злобою и подлой местью можно объяснить все эти факты.

Как развивались события, что происходило в Лавре с момента оккупации Киева?

Все события, сопровождающие разрушение Лавры, можно разделить на периоды:

I. Первые дни пребывания немцев в Киеве и Лавре с 19 сентября по 15 октября 1941 года.

II. Первый период немецкой оккупации: “Охрана” Лавры немецкой полицией с 15 октября 1941 года до августа 1942 г.

III. Второй период оккупации: “Охрана “Лавры” украинской” полицией с августа 1942 года до 1 сентября 1943 г.

IV. Последние дни перед бегством оккупантов из Киева с сентября по 6 ноября 1943 г.

Первые дни пребывания немцев в Киеве и Лавре с 19. IX по 15. X. 1941 г.

В первые дни немцы начинают посещать Лавру и ее музеи. Уже эти первые посещения носят характер робкого, но довольно нахального грабежа и разрушения экспонатов передвижной скульптурной выставки в лаврской трапезе. Из отдела оружия Исторического Музея (здание бывшей типографии, корпус № 8) немцы выносят различные образцы оружия, особенно были разграблены витрины Запорожского оружия. Кроме того ночью опять-таки производилось изъятие наиболее ценных образцов старинного оружия из замкнутого помещения.

В лаврской трапезе находилась передвижная выставка скульпторов Украины, началось с того, что посетители немцы начали отбивать носы, уши, руки, а потом и совсем разбивать статуи, не делая различия между статуями советских вождей, писателей (Шевченко, Пушкин) и другими, например работница с ребенком и т.п.

Служащие музеев в эти дни являлись на работу и пытались продолжить ее; так, в эти дни под руководством Н.Н.Черногубова переносились церковные облачения из здания у святых ворот в Успенский собор. Н.Н. Черногубов, специалист искусствовед, был заместителем директора антирелигиозного музея и у него хранились ключи от всех отделов музея. Но эти ключи у него были отобраны в самые первые дни, утром по его заявлению для работы ему выдавались некоторые ключи, а вечером он их сдавал. Этим обстоятельством легко объяснить ночную пропажу экспонатов из музеев, о чем упоминалось выше. Желая сохранить наиболее ценные экспонаты, Н.Н. Черногубов передает из Лавры в музей русского или может быть Западно-Европейского искусства главнейшую святыню Лавры – чудотворную икону Успения Божьей Матери и Игоревскую икону Божьей Матери (этими музеями заведывал профессор Гиляров). Сделать большего Черногубов не успел.

В начале октября 1941 года Н.Н. Черногубов исчезает; рано утром к нему являются вооруженные немцы, заявляют, что его вызывает доктор Кох для поездки с ним по Украине и увозят с собою. С тех пор его никто уже не видел и только в июле 1943 года случайно нашли его труп в одном из рвов на откосах Днепра за экономическими воротами Лавры. Он был убит выстрелом в затылок и тут-же закопан. Очевидно, немцы не хотели иметь свидетеля своего грабежа музея и избавились от него.

Первый период немецкой оккупации: “охрана” Лавры немецкой полицией

(середина октября 1941 г. до конца июля 1942 г.)

В середине октября 1941 года на воротах верхней Лавры появилось объявление, подписанное шефом полиции, предписывающее поголовное выселение всех жителей. При наступлении зимы в очень короткий срок без предоставления каких либо транспортных средств было выселено с территории верхней Лавры около тысячи человек, лишившегося благодаря этому большей частью своего скудного имущества. С этого момента Лавра была закрыта для всех и занята немецкой полицией. Под покровом великой тайны работала в Лавре полиция; но нет ничего тайного, что не стало бы явным. И результат этой работы у нас у всех на глазах.

Начало “охраны” немецкой полицией ознаменовалось убийством директора музейного заповедника т. Шеверницкого. Его труп, прикрытый мусором и кирпичем, был найден через несколько дней после убийства (17-

18 октября) на месте взрыва упорной стены на дороге от Успенского Собора к спуску к пещерам. Жена Шеверницкого ходатайствовала о выдаче трупа для похорон, но разрешения не получила. И до сих пор не известно место, где немцы его похоронили. Объяснить причины убийства Шеверницкого не предоставляется возможным; быть может его подозревали в принадлежности его к коммунистической партии.

Наивысшего апогея “работа” немецкой полиции достигла 3-го ноября 1941 года, когда был взорван Успенский Собор – наибольшая святыня Лавры. Рано утром 3 ноября немецкие жандармы выселили не только всех жильцов Лавры (нижней), а и кварталов, прилегающих к Лавре (до спуска им. Евгении Бош – на севере, до крепостных ворот – на юге, до Днепра – на востоке и до улицы Щорса – на западе). Около 13-15 часов происходит взрыв и от Успенского Собора остаются только развалины. Что произошло? Немцы распускали слухи, что большевики, отступая, минировали Собор, а они не могли обнаружить мины и изъять их, опробовали Собор электричеством – и Собор погиб. Правдоподобна ли такая версия? Зачем надо было большевикам минировать Собор? Если было подозрение, что Собор минирован большевиками, то почему не были приглашены эксперты и незаинтересованные свидетели, могущие беспристрастно осветить обстоятельства опробования? Зачем надо было включать электрический ток, если были подозрения, что Собор минирован? Если были подозрения, что Собор минирован, то почему не была тщательно проверена электрическая проводка? Зачем было выселять целый квартал жильцов, если не было полной уверенности, что будет грандиозный взрыв? Нет, гибель Успенского Собора безусловно черное дело немецких оккупантов.

Для чего нужна гибель Успенского Собора немцам? А для чего они несколько ранее сожгли и взорвали Крещатик и другие центральные улицы? Быть может это была низкая месть, а быть может и желание скрыть следы преступлений – ограбление ценностей, находящихся в нем или еще розыски скрытых богатств, замурованных в стенах Собора. Трудно решить эти вопросы, не имея достаточных данных. А крупные музейные ценности в Успенском Соборе были: в нем были лаврская ризница; в нем был и знаменитый музей Харитоненко, коллекция которого оценивалась чуть-ли не в миллион рублей золотом. Но к моменту взрыва, оставались ли эти ценности в Соборе или-же уже были вывезены? Опять таки дать решительный ответ невозможно. Но одно несомненно, что с момента закрытия Лавры немецкой полицией и поздно вечером и рано утром из святых ворот Лавры выезжали большие крытые автомобили, груженные неизвестно чем. Только одно известно, что, когда немецкая полиция перестала “охранять” Лавру, в Лавре не осталось ни одного музейного экспоната, ни одной библейской книги – все было полностью разграблено, не осталось даже никакой мебели – ни шкафов, ни столов – ничего; все, что могло быть вывезено – было вывезено.

Что же находилось в Лавре к моменту ее занятия немецкой полицией?

В это время в Лавре находились музеи: антирелигиозный, который включал в себя все лаврские ценности и ее ризницу, музей Киевской духовной академии, ризницы и ценности монастырей – Михайловского, Выдубецкого, Никольского и др.; музей Харьковского сахарозаводчика Харитоненко; исторический музей; театральный музей; музей революции; музей Потоцкого; Всеукраинская историческая библиотека, библиотека Лавры; архивы, панорамы, например знаменитая “Голгофа”; передвижная выставка скульпторов Украины и т.д.

Что же осталось в Лавре к моменту ухода немецкой полиции из Лавры (к июлю-августу 1942 г.)?

Из экспонатов перечисленных музеев, из их мебели не осталось буквально ничего, остались только голые стены зданий с робкой попыткой их разбора. Разбор зданий, уничтожение жилищного фонда – это уже падает в основном на время “охраны” Лавры “украинской” полицией. Из ряда других фактов этого периода следует отметить следующее: в марте 1942 года управление Лаврой получает официальное отношение “украинской” полиции “безпеки” (безопасности) немедленно убрать с территории Лавры трупы. Управление отвечает, что на территории нижней Лавры никаких трупов нет. Через несколько дней в управление Лавры является немецкий полицейский офицер, хорошо говорящий по русски, и приказывает немедленно, в течении десяти минут, дать человек 10 рабочих с лопатами и кирками и идти с ним в верхнюю Лавру. Когда ему было заявлено, что десять рабочих управление найти не может, он приказал взять монахов. Когда рабочие и монахи пришли в верхнюю Лавру, их повели за трапезную церковь, где лежали три трупа, и приказали их зарыть. У южной стены трапезной церкви была выкопана могила, в которой и зарыли три неизвестных трупа, один из них очевидно был красноармеец, так как из голенища сапога торчала ложка.

Необходимо отметить и следующие факты: в результате взрыва Успенского Собора в верхней Лавре была повреждена водопроводная, канализационная и дренажная системы, отчего из верхней Лавры лились целые потоки воды, разрушающие мостовую, могущую серьезно повредить здания и произвести оползни. 29 июня 1942 г. управление Лавры обратилось к главному инженеру г. Киева с просьбой прислать комиссию для обследования территории Лавры и принятия соответствующих мер, для ликвидации угрозы оползней. Городской инженер 11 июля назначил специальную комиссию и просил управление Лаврой выхлопотать разрешение этой комиссии пройти на территорию Лавры. Такое ходатайство было возбуждено перед немецкой полицией Отделом культуры и просвещения, но получить разрешение не удалось, комиссия не имела возможности обследовать территорию Лавры.

Таким образом первый период “охраны” Лавры немецкой полицией ознаменовывается: взрывом Успенского Собора, с полным разграблением

всех музейных и библиотечных ценностей, робкой попыткой разрушения отдельных зданий и убийством г. Шеверницкого и трех неизвестных.

Второй период оккупации: “охрана” Лавры “украинской” полицией (с августа 1942 г. до 1 сентября 1943 г.)

Совершив свое позорное дело, ограбление Лавры, немецкая полиция оставила территорию верхней Лавры в начале августа 1942 г. и на месте немца был поставлен часовым “украинский” полицейский. И если в результате “охраны” немецкой полицией в верхней Лавре не осталось совершенно ничего, кроме голых стен, то в результате “охраны” “украинской” полицией в верхней Лавре не осталось ни одного здания, пригодного для своего назначения. Топором и киркой, пилой и ломом были разрушены почти все здания – и церкви, и жилые дома, и надворные постройки. В основном здесь, конечно, вина не в “украинской” полиции, а ее хозяев “немцев оккупантов”, хотя большая доля вины лежит и на полиции.

В октябре 1943 г. по приказу Головы города Форостивского в верхней Лавре начала свою работу “контора по разборке разрушенных зданий”. Во главе ее был инженер Маслов. Эта контора получила вначале приказ только “собрать медь”. Меди было собрано и сдано немцам более 20-ти тонн; в основном это была медь с купола разрушенного Успенского собора, и в значительно меньшей мере – дверные ручки, краны и проч.

Другим заданием конторы было собрать разбросанные материалы, а именно: метлашские плитки, кирпич и печные приборы разрушенных печей и огнетушители. Свое задание контора понимала, очевидно, очень расширено. Так, если ей нужно было собрать метлашские плитки, то она разбивала 2-3 десятка этих плиток в совершенно неразрушенном полу, чтобы “собрать” одну-две плитки. Поэтому сейчас можно видеть в трапезной и Благовещенской церквях и других зданиях груды битых плиток. Точно также не осталось ни одной печки, ни одной рамы и т. п.

Когда контора получила задание заготавливать дерево и железо с крыш, установить не удалось; только 2 апреля 1943 г. во время обследования разрушения Лавры и собрания сведений о работе конторы выяснилось, что на зданиях не было ни железных крыш, ни деревянных стропил, балок, полов, потолков, перегородок, оконных рам и подоконников, дверей – почти ничего не осталось.

На 2 апреля 1943 г. контора имела задание собрать остатки дерева из зданий полностью разрушенных; собрать остатки проволоки проводов и стекла, а также заготавливать кирпич из разрушенных подсобных зданий – сараев и т. п.

Дата 2 апреля тем характерна, что это было после распоряжения штаткомиссара Бернта 23 марта 1943 г. и “распоряжения” № 109 “Головы

города” про запрещение разбирать здания на территории К. П. Лавры 2 марта. Это совершенно очевидно показывает, что, если и издавались какие либо приказы, запрещающие разрушение, то они издавались только после многочисленных ходатайств, сигнализирующих о разрушениях, и издавались только для виду. В “докладной записке про обследование разрушений на территории верхней Лавры” 2 апреля 1943 г. написано: “На мой вопрос, как контора выполняет распоряжение г. Бернта штаткомиссара, я получил ответ, что накладные (на отпуск материалов) выдаются Штаткомиссариатом, что г. Альбрехт отвечает за них, что г. Альбрехт адъютант г. Берндт и его заместитель”, “что этими днями шеф г. Альбрехт был в Лавре, обошел всю территорию верхней Лавры, представился конторе как хозяин Лавры и дал вышеуказанные директивы” (собирать дерево, провода, стекло, заготавливать кирпич). Таким образом Берндт штаткомиссар издает письменный приказ, а его ближайший помощник Альбрехт устно отдает приказы, отменяющие приказ штаткомиссара. И еще характерный штрих: 25 марта 1943 г., т. е. через 2 дня после издания приказа Берндта, “с полудня до полной темноты разрушались здания бывшей иконной лавки, бани и электростанции и др. – снимали железные крыши, выпиливали балки, стропила, полы и потолки – и на 15-ти (приблизительно) конных подводах вывозили железо, деревянные и другие материалы” (рапорт 27. III. 1943 г. № 273). Неужели-же немецкие оккупанты были так бессильны, что не могли обеспечить выполнение своих приказов? Нет, свои приказы и распоряжения они проводили жестко, не останавливаясь перед расстрелами тысяч, а здесь они “не видели”, как нарушаются их распоряжения. В свое оправдание директор конторы инженер Маслов указывал, что разрушать Лавру начали различные немецкие и военные, и полицейские организации, и что они разбирали уже полуразрушенные здания. Но это верно только отчасти. Много зданий разрушила контора совершенно целых. В конечном-же итоге вопрос: кто начал – не имеет серьезного значения – сами-ли немцы или их приказчики сделали черное дело – это дело второстепенное. Главное – все делалось с ведома и приказа немецких оккупантов.

Управление Лавры с целью охранить Лавру, прекратить уже разрушение и устно, и письменно сигнализировали об ее разрушении и просили принять меры к прекращению разрушений. Больше всего донесений и письменных рапортов Управление подало в Отдел культуры и просвещения, в ведении которого и была Лавра. Отдел культуры передавал эти рапорты голове Городской Управы и непосредственно в Штаткомиссариат. Отдел культуры обращался и в штаб Розенберга, и к доктору Винтеру шефу краевого управления архивами, библиотеками и музеями при Рейхкомиссариате на Украине (ул. Короленко № 22). Но, если кто и заинтересовался разрушением Лавры, то буквально никто не оказал никакой помощи. В частности оказалось, что доктор Винтер ведает в Лавре только церковью над святыми воротами и колокольнею.

Таким образом здания Лавры были разрушены немецкими оккупантами во-первых непосредственно немецкими полицейскими и военными организациями; во-вторых – конторой по разбору разрушенных зданий; в третьих – “украинской” полицией.

“Украинская” полиция, которая “охраняла” Лавру и имела письменные приказы штаткомиссара, запрещающие разрушения, не только допускала эти разрушения, но и сама деятельно разрушала, вывозила и продавала дерево, железо и другие материалы. Да кроме того допускала к разрушению всех, кто только хотел разрушать. За пол литра водки, за мытье полов в полиции можно было разрушать сколько угодно. Обращение к полиции с просьбой прекратить разрушения всегда оканчивались тем, что полиция ловила хищников, забирала их в полицию, где виновники мыли полы, и тем все дело и оканчивалось.

Из всего сказанного ясно, что вся верхняя Лавра и 49-й корпус нижней Лавры были полностью разрушены немецкими оккупантами. Что-же было разрушено немецкими оккупантами?

Не считая Успенского собора, взорванного еще в ноябре 1941 г., разрушена почти полностью Никольская цеховь больничного монастыря (она была разрушена в феврале-марте 1943 г.), сильно повреждены церкви Благовещенская и трапезная; сильно повреждена Лаврская трапеза (трапезная церковь и лаврская трапеза еще сохранили чудесную живопись художников Попова и Ижакевича); почти полностью уничтожено 33 корпуса жилых домов верхней Лавры и один корпус (№ 49) Лавры нижней – всего 34 корпуса, сильно повреждены 4 башни в лаврской стене. Полностью уничтожены все надворные постройки, сараи, уборные и проч.; повреждена дренажная система; на территории Лавры появились провалы почвы, мостовые повреждены текучими водами.

За это же время удалось выявить настоящее отношение немецких оккупантов к духовенству и монашествующим. Обычно они рекламировали свое сочувственное отношение к ним, но вот 3 сентября 1942 г. монахи Лавры получают распоряжение в 3-х дневный срок выселиться из Лавры, причина – есть опасение, что ближние пещеры минированы. Монахи резонно замечали, что если пещеры минированы, то опасность угрожает всем без исключения, а не только монахам, да к тому же они скорее согласны умереть в Лавре чем уходить из нее. Пока монахи ходатайствовали, была назначена комиссия по опечатанию всех пещер и церковей Лавры. Тогда-то удалось ознакомиться с состоянием верхней Лавры: выяснилось, что Лавра полностью ограблена, но здания были почти в полной сохранности. Маленький штрих: когда комиссия по опечатанию церковей подошла к воротам Лавры и предъявила “украинскому” полицейскому бумажку об опечатании, он ответил: “хорошо, идите; да только толку никакого не будет; комендант (немец из концентрационного лагеря в артиллерийском складе, который “по совместительству” хозяйничал и в Лавре), комендант, как кот, лишь только увидит закрытые двери начинает их выламывать”.

Пришлось идти к коменданту, который и соблаговолил пойти с комиссией. 12 сентября приказ о выселении был отменен и церковь, и пещеры возвращены монахам.

Здесь же необходимо сообщить и о продолжающихся в течение всего времени немецкой оккупации зверствах и издевательствах оккупантов по отношению к евреям: на берегу Днепра, за Лаврою, за лаврскою стеною около колодцев Антония и Феодосия был еврейский концентрационный лагерь. Из окон 42 и 43 корпусов (в которых жили монахи) постоянно, особенно утром, можно было видеть, как немецкие изверги до полусмерти скорее до смерти избивали больных и слабых евреев, поливали их на морозе водой и наконец пристреливали. Около самого лагеря их и хоронили. Места погребений сохранились до сегодня.

Ко всему этому надо добавить, что из Лавры было вывезено в Германию не менее 50-ти человек.

Таким образом второй период немецкой оккупации ознаменовывается физическим уничтожением верхней Лавры, когда было разрушено несколько церквей, 34 жилых здания и все надворные постройки – в своем большинстве памятники старины и искусства XI – XII, XVII – XVIII и XIX – XX веков.

Последние дни оккупантов в Киеве и Лавре (с 1 сентября по 6 ноября 1943 г.)

10 августа последовал приказ Штаткомиссара, а 15 августа и головы города о передаче верхней Лавры управлению Лавры. Но по существу передавать было уже нечего – Лавра была не только полностью ограблена, но и полностью разрушена. В более или менее удовлетворительном состоянии были только церковь над святыми воротами (Троицкая) и над экономическими воротами (всех святых).

10 сентября было составлено описание состояния всех строений верхней Лавры.

Маленький эпизодик: 24 августа 1943 г. в 10 час. дня на территорию верхней Лавры явился немецкий офицер с двумя заключенными концентрационного лагеря, находящегося против Лавры в артиллерийском складе, пошел в 6-й корпус и начал выламывать двери. Про это охранник сообщил управлению Лавры, но когда через 10 минут пришли на место происшествия там никого уже не застали, но за эти 10 минут были вынесены входной тамбур и два печных прибора. По сообщению охранника Баккалинского А. П. и кладовщика материального склада Чаюн этот офицер много раз приходил для грабежа верхней Лавры и однажды потребовал у Чаюна выдачи из склада материалов, когда же Чаюн отказался, он принудил его под угрозой револьвера маршировать по двору Лавры, после чего Чаюн открыл склады и выдал все, что он вымогал.

31 августа последний день, когда “украинский” полицей стоял на часах у святых ворот Лавры; в ночь на 1 сентября с могильного памятника была украдена бронзовая мемориальная доска.

В сентябре началось общее отступление немцев из-за Днепра и запылали заднепровские села. 23 сентября последовал приказ о выселении до 26 сентября всех жителей Киева от берега Днепра до улицы Саксаганского и до еврейского базара. Начался дикий террор изгнания из квартир всех без исключения и здоровых и больных и малых и старых. Изгнание сопровождалось избиением неуходящих по какой-либо причине. Вышвыривали из квартир стариков и старух, не могущих даже ходить. Был избит, например, игумен Иринарх Кондаркин, больной туберкулезом, который и умер от побоев 4 ноября 1943; в результате изгнания через несколько дней умер и другой монах – Аркадий.

Вещи и мебель изгнанных жильцов были разграблены и разбиты. Можно думать, что и само выселение имело своею целью дать возможность отступающим немцам ограбить все мирное население.

Таким образом на небольшом примере Лавры мы видели все виды зверства, издевательства, убийства, грабежа и разрушений немецких оккупантов. Мы видели, ужасались и не могли понять, в чем их смысл, какая цель. Не видя, трудно было бы поверить, на что способны гитлеровские изверги. Но мы видели все это своими глазами, пережили и уже не забудем никогда, как “злодей злодействовал злодейски”.

29. XI. 1943 г.

*В. Тверской, уполномоченный
Кировского Райисполкома по Лавре
Архимандрит Валерий, Наместник Лавры*

Верно:

¹ Сообщение чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и принесенного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве. – М., 1944. – С.4.

² *Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К.; Львів, 1991. – С.11, 44.

³ *Смишко В.П.* Возрожденный Киев: Трудовое содружество народов СССР в восстановлении столицы Украины: 1943-1945 гг.. – К, 1990. – С.19.

⁴ *Тетерук В.* Злочин у лаврі // Молодь України. – 1989. – 2 лип.

⁵ *Гуржій А.* Прорахунок Черногубова // Пам'ятки України. – С.89. – №4. – С.32.

⁶ Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника. – Киев, 1992. – С.130-133.

⁷ *Жук Б.* Черногубов – антибільшовик // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.55 (скорочений варіант статті: Пожари в Києві в 1941 році // Вестн. ин. по изучению СССР (Мюнхен). – 1956. – Н- 2/19); Тетерук В. Злочин у Лаврі // Молодь України. – 1989. – 29 лип.

⁸ *Гурков І.* Хто висадив у повітря Успенський собор? // Літературна Україна. – 1991. – 1 серп.

⁹ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.131.

¹⁰ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.111, 128, 129.

¹¹ ЦДАВО України, ф.165, оп.11, спр.502, арк.9; спр.503, арк.91.

¹² Там само, ф.4762, оп.1, спр.15, арк.11; Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.147.

- ¹³ Лабунько М. Чого не знав Черногубов // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.54.
- ¹⁴ Смішко В.П. Назв. праця. – С.21.
- ¹⁵ Сообщения Чрезвычайной государственной комиссии о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. – С.6-7.
- ¹⁶ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.138.
- ¹⁷ ЦДАВО України, ф.4762, оп.1, спр.457, арк.111-117.
- ¹⁸ Певний Б. Діялоги в “елевейторі” й поза ним // Сучасність. – 1983. – №4. – С.35.
- ¹⁹ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.133.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф.2, оп.7, спр.1546, арк.4, 36; *Тетерук В.* Злочин у лаврі // Молодь України. – 1989. – 29 лип.
- ²¹ *Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.* Назв. праця. – С.20.
- ²² ЦДАВО України, ф.165, оп.11, спр.502, арк.22; спр.503, арк.91-97.
- ²³ Там само, ф.2, оп.7, спр.1546, арк.119.
- ²⁴ *Пушкарський Н.Ю.* Як горів Київ // Укр. зб. – Мюнхен, 1956. – №5. – С.172.
- ²⁵ *Жук Б.* Назв. праця.
- ²⁶ *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С.38.
- ²⁷ *Певний Б.* Назв. праця. – С.35.
- ²⁸ *Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.* Назв. праця. – С.18, 46.
- ²⁹ *Гурков І.* Назв. праця.
- ³⁰ *Кулиняк Д.* Хто мінував собори // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.48-49.
- ³¹ *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк, Київ, 1991. – С.53.
- ³² *Певний Б.* Назв. праця.
- ³³ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.134.